

Widerszal, Ludwik / Giergielewicz, Jan

Źródła do dziejów powstania styczniowego w Archiwum Wojskowym

Przegląd Historyczny 34/2, 367-373

1937-1938

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Źródła do dziejów powstania styczniowego w Archiwum Wojskowym¹⁾

Do dziejów powstania 1863 — 1864 znajdują się w Archiwum Wojskowym akta władz rosyjskich, austriackich i w drobnej mierze pruskich pozostawione na ziemiach polskich przez zaborców.

a) akta rosyjskie.

Do 1862 r. namiestnik w Królestwie Polskim był jednocześnie dowódcą i czynnej armii. 18 lipca 1862 r. w związku z reformami Wielopolskiego i nominacją w. ks. Konstantego 1 armia uległa rozwiązaniu a obszar jej podzielony został na trzy okręgi wojenne: warszawski, wileński i kijowski. Dowództwo wojsk okręgu warszawskiego objął pomocnik W. Księcia do spraw wojskowych z tytułem „Dowodzącego Wojskami w Królestwie Polskim” i prawami dowódcy samodzielnego korpusu. Dotychczasowy sztab 1 armii został przeorganizowany na „Zarząd Wojsk w Królestwie Polskim”²⁾. Pod koniec 1864 r.³⁾ dostosowano organizację wojskową Królestwa do norm przewidzianych ogólnym prawem o okręgach wojskowych. Wtedy to dopiero pojawia się w aktach nazwa Warszawski Okręg Wojenny.

1) Ogólne dane o Archiwum Wojskowym w broszurze *Archiwum Wojskowe* Warszawa 1937 r. O aktach odnoszących się do powstania 1863/4 pisali poprzednio: K a l e Ń s k i G u s t a w, *Źródła do wojskowej historii powstania Styczniowego* i P o m a r a ń s k i S t e f a n, *Warszawskie źródła archiwalne do dziejów powstania 1863 r.* Pamiętnik IV Zjazdu Historyków polskich w Poznaniu 1925, t. I. referaty.

2) Prikazy po voennomu vedomstvu 1862, Nr 170.

3) Tamże 1864, nr 240.

Kancelaria okręgu odziedziczyła registry 1 Armii i Zarządu Wojsk w Królestwie Polskim. Akta te, a właściwie część ich tylko, objęło po odzyskaniu niepodległości Archiwum Wojskowe. Uległy one przetrzebieniu przez Rosjan w r. 1915, niszczały potem za okupacji niemieckiej na ówczesnym forcie Włodzimierza. Tutaj, w pierwszych latach istnienia Archiwum Wojskowego zostały one zebrane razem i ułożone na półkach; zostały jednak jeszcze gorzej zdekompletowane przez dość radykalne brakowanie. Łącznie z aktami rosyjskimi należącymi do innych zespołów — podzielono je na wielkie grupy rzeczowe i ujęto we wspólnym katalogu.

Aczkolwiek katalog ten pozostawia wiele do życzenia z punktu widzenia wymogów archiwistyki, gdyż nie uwzględnia zupełnie zasady przynależności kancelaryjnej, nie podaje nawet proveniencji poszczególnych woluminów, mimo to jednak umożliwia łatwe trafienie do każdego tomu w magazynie i jest przez to niezastąpionym przewodnikiem przy korzystaniu z akt rosyjskich w Archiwum Wojskowym.

Jeżeli chodzi o lata 1862 — 65 znakomita większość zachowanych akt pochodzi z registry zarządu Warszawskiego Okręgu Wojennego i jego poprzedników; akta dowództw i urzędów podległych stanowią mniejszość. Najważniejsze wśród nich są fragmenty akt *Tymczasowej Wojennej Komisji Śledczej* przy namiestniku względnie generał gubernatorze i głównodowodzącym wojskami. Komisja ta była naczelnym organem śledczym w sprawach politycznych. Registratura jej odziedziczyła w 1865 akta zlikwidowanej wtedy *Stałej Wojennej Komisji Śledczej*. W r. 1874 został zniesiony Polowy Audytoriat wojsk warszawskiego okręgu wojennego; utworzony na jego miejsce *oddział sądowy* przekazał w 1879 zakończone akta polityczne do Tymczasowej Wojennej Komisji Śledczej. Tymczasowa Wojenna Komisja Śledcza została w r. 1882 (na zasadzie postanowienia z r. 1876) ostatecznie zniesiona i zakończone akta własne i odziedziczone przekazała do Archiwum Akt Dawnych; a tylko akta „po licznemu sossawu” do archiwum Warszawskiego Okręgu Wojennego. Pod tym terminem rozumiano akta dotyczące się funkcjonariuszy Komisji i spraw przeciw wojskowym⁴⁾. Stąd właśnie mamy w Archiwum Wojskowym te fragmenty registry Audytoriatu, Oddziału Sądowego Warszawskiego Okręgu Wojennego i Komisji Śledczej. Z innych registrarur dowództw i urzędów podległych Okręgowi (względnie Zarządowi Wojsk w Królestwie Polskim) reprezentowane są w drobnych ilościach: warszawski dywizjon żandarmerii, dyżurstwo 10 okręgu od-

⁴⁾ A. W. 220, sądowe 1863/4, wol. 333 i 335.

dzielnego korpusu straży wewnętrznej, sztab miejscowych wojsk Warszawskiego Okręgu Wojennego, twierdza Brześć i inne. Jest też parę woluminów generał-policmajstra Królestwa Polskiego.

Z akt najwyższej instancji wojskowej w Królestwie znakomita większość pochodzi z registratury dyżurstwa sztabu⁵⁾; poza tym spotykamy po kilka — kilkanaście woluminów kwatermistrzostwa, wydziału inspektorskiego, intendentury, naczelnika inżynierów i inne.

Trzeba również zaznaczyć, że ober-audytor, chociaż akta jego trafiły do Archiwum Wojskowego drogą pośrednią przez komisję śledczą, też należał w latach 1862-64 do dyżurstwa sztabu.

Akt operacyjnych rosyjskich z okresu powstaniowego Archiwum Wojskowe nie posiada. Zostały one wypożyczone w r. 1895 do Petersburga i odtąd nie wróciły.

Badacza okresu 1861 — 65 interesują następujące działy katalogu akt rosyjskich (Sygnatura w A. W. 220):

„*Dawne rosyjskie od 1820*“ wol. 9 i 11 (o konwencji kartelowej prusko-rosyjskiej, dane za lata 1842 — 1870).

„*Powstanie narodowe z lat 1863 — 64*“ — 14 woluminów drukowanych rozkazów rosyjskich z lat 1863 — 65.

„*Sądowe 1863 — 64*“, 112 woluminów (ober-audytor, oddział sądowy i Komisja śledcza). Mamy tu obfity materiał do poznania zarówno organizacji władz rosyjskich i zasad procedury stosowanej przeciw powstańcom jak również i przebiegu poszczególnych śledztw i procesów. Warto tu zwrócić uwagę na wol. 245, odnoszący się do sprawców napadu na kasę główną Królestwa, 246 — w związku z zamachem na Berga, 262 — tyczący się poszukiwania aktu zwolnienia ze służby Traugutta, 289 — 291 o Ryllu, Rzońcy i Jaroszyńskim. Dział ten jest szczególnie ważny do poznania nastrojów panujących w wojsku rosyjskim; pozwalają wejrzeć w te zagadnienia akta spraw przeciw poszczególnym oficerom, oskarżonym o przestępstwa polityczne, np. wol. 284 o junkrze Wł. Kieniewskim, oskarżonym o wzięcie udziału w zakazanej procesji w 1861 r. i wol. 285 zawierający śledztwa spraw 4 oficerów IV batalionu strzelców i inne.

„*personalne C*“, 113 woluminów akt osobowych oficerów rosyjskich.

Intendentura 1863 — 64 — 7 woluminów.

Rozkazy (kopie) 1863—64 — 3 woluminy.

⁵⁾ Sztab Zarządu Wojsk Królestwa Polskiego dzielił się na: a) część general'nago štaba, ober-kwartirmeister b) deżurstwo štaba (rozpadające się z kolei na szereg „otdelenii“), c) upravljenje gł. štab-doktora, d) upravljenje pochodnago atamana koz. połkov.

Operacyjne z okresu 1863—64 — 8 woluminów. Warto tu zwrócić uwagę na wol. 743, zawierający telegramy o początkach powstania, wol. 736 o szeregowych znajdujących się w niewoli u powstańców, wol. 740 o przygotowaniu 5 fortec Królestwa na wypadek wojny, wol. 742 o wyрубie lasów ze względów strategicznych.

„*Polityczno-historyczne b. wojsk rosyjskich z okresu 1863 — 1864 r.*“ — 163 woluminy. W dziale tym można znaleźć sporo materiału do poznania polityki Rosji wobec poszczególnych grup ludności (np. wol. 107, dotyczący wynagrodzenia włościan Królestwa Polskiego „za usługi i straty spowodowane nieporządkami panującymi w kraju” lub 111 „o współdziałaniu osadników w ustanowieniu spokoju w kraju”), postępowania z powstańcami, pochodzącymi z innych zaborów (np. wol. 113, zawierający różną korespondencję „o wziętych do niewoli poddanych innych państw w 1863 — 1864”, strat poniesionych przez Rosjan, toku służby w urzędach rosyjskich itp.

W dziale tym na szczególną uwagę zasługują akta, dotyczące stosunków władz rosyjskich z wojskiem pruskim i stwierdzające ponad wszelką wątpliwość, iż wojskowe władze pruskie okazywały pomoc wojsku rosyjskiemu w latach 1863—64. Tak np. wol. 139 dotyczący wynagrodzenia 2 wojskowych lekarzy pruskich „za trudy i prace przy dawaniu pomocy rannym”. Następnie dwa z kolei woluminy dotyczą odznaczenia orderami Prusaków, którzy oddali usługi wojsku rosyjskiemu w latach 1863—64. (wol. 140 — o odznaczeniu gen. mjr. Rora orderem Św. Stanisława I klasy, wol. 141 o odznaczeniu żandarma Roggienbada orderem św. Anny, „ustanowionym dla cudzoziemców”).

Również w poprzednim dziale wol. 264 zawiera interesujące dane, dotyczące odznaczenia wojskowych pruskich „biorących udział w patrolach w akcji przeciw powstańcom 3.V. 1863”. Poza tym dział ten zawiera liczne wykazy, spisy i zestawienia obejmujące zarówno agentów zagranicznych w latach 1863—65 (wol. 119) jak również osób powracających z powstańczych oddziałów i składających przysięgę na wierność (wol. 133).

„*Historia wojskowa rosyjska 1863—64*“ — 80 woluminów. Są to akta, odnoszące się do organizacji wojska, (ważne NN. 306 i 314) personalii oficerskich. Jest też trochę stanów liczebnych wojska rosyjskiego, np. wol. 252 zawiera szczegółowe tabele za r. 1862.

Ponieważ pewna, drobna część woluminów z wyliczonych działów odnosi się do okresu przed 1861 lub po 1865, łączna liczba woluminów, tyjących się okresu powstaniowego wynosi około 450 woluminów.

Znaczenie ich dla historyka powstania polega — mówiąc najogólniej — na tym, że ułatwiają poznanie organizacji i funkcjonowania wojska rosyjskiego.

b) Akta austriackie.

Są to przywiezione w 1923 ze Lwowa do Warszawy akta General-Landes-Commando (następnie Militärkommando) Lemberg.

Ucierpiały one bardzo wskutek wypadków wojennych lat 1914 — 1918; zachowały się w Polsce w stanie niekompletnym. Zostały one bardzo starannie uporządkowane jeszcze we Lwowie przez (skasowany w 1923) zarząd archiwalny D.O.K. VI. Są one ułożone według zasad ówczesnej registratury austriackiej.

Każdy więc dział akt Generallandescommando (prezydialne i poszczególnych wydziałów) — ma swój własny system podziału rzeczowego na pewną ilość rubrów, akta wydziału wiązane są w paczki (teki) latami, w obrębie lat według rubrów, w obrębie zaś rubrów według numerów spraw.

Zachowane są dzienniki podawcze i różnego rodzaju indeksy. Szczególnie cenne są ogromne foliały indeksów t.zw. Materien und Proprien, czyli przedmiotowych, imiennych i geograficznych. Pozycje indeksu (rocznego) odsyłają do rubrum i numeru sprawy w obrębie rubrum.

Dla historyka powstania wchodzi głównie w rachubę akta prezydialne, a jeszcze więcej wydziału I Militär., i II Justiz.

Za r. 1863 są 3 teki (paczki) 1 Abt. Milit.; 7 tek (paczek) 2 Abt. Just.; za r. 1864 5 tek — 1 Abt. Milit., 9 tek — 2 Abt. Just. — Akt prezydialnych jest za 2 lata — 10 tek. Teki (paczki) są bardzo grube, przeciętnie 15 cm, każda z nich zawiera szereg fascykułów.

Akta te pozwalają bliżej wejrzeć w stan wojska austriackiego, jego funkcje polityczno-wojskowe, a przez to lepiej zrozumieć ramy zewnętrzne w jakich rozwijał się polski ruch narodowy w Galicji w dobie powstaniowej. Mamy tam materiały odnoszące się do kontroli nad granicą rosyjsko-austriacką, dezercyj; szukać można tu również danych biograficznych dowódców powstańczych pochodzących z wojska austriackiego, powstańców wydawanych władzom rosyjskim.

Warto tu zaznaczyć, że w niektórych wypadkach można próbować znaleźć w Archiwum Wojskowym do jednej i tej samej sprawy czy osoby — materiał archiwalny i rosyjski i austriacki. Mamy np. (220. Sąd. 309) akta o straconym w 1866 w Warszawie kozaku Podchaliu-

zinie, który dowodził partią powstańczą pod pseudonimem Huragana. Schronił się on na terytorium austriackie, skąd został wydany Rosji w 1865 r. Za pomocą indeksu *Proprien* łatwo wyszukać odbicie całej tej sprawy w wydziale Justiz, General Landes Commando w latach 1863, 1864 i 1865.

Najciekawszym bodaj że dla historyka powstania kompleksem akt w Archiwum Wojskowym są akta Centralnej Komisji Śledczej do spraw politycznych (Centralleitung), która istniała od lutego 1864 r. przy Generalnej Komendzie Lwowskiej. Przeszło 120 grubych tek akt tej Komisji zawiera wielkie bogactwo materiału dla poznania roli Galicji jako bazy powstańczej, stosunku poszczególnych grup ludności do powstania, represyj austriackich itd. — Ważę tego zbioru podnoszą bardzo liczne allegata, w postaci przejętej korespondencji, odezw, ulotek, druków, notatek itd.

Do akt tych istnieje szczegółowy wykaz nazwisk, ułatwiający bardzo korzystanie z nich; nie jest to jednak niestety skorowidz alfabetyczny, ale raczej jakby zbiór rotulusów, ułożonych według kolejności tek.

c) *Akta pruskie i varia.*

Archiwum Wojskowe posiada pewną ilość akt dowództwa V. korpusu pruskiego w Poznaniu (od 1816) i dowództw podległych, z których część tylko jest zinwentaryzowana. W aktach tych jednak nie znajdujemy danych odnoszących się bezpośrednio do dziejów powstania. Znaczenie ich dla historyka powstania polega na tym, że umożliwiają zorientowanie się w pewnym stopniu w stanie sił pruskich stojących na granicy Królestwa.

W serii 100. zbiorów Archiwum Wojskowego t.j. zbiorze różnych rękopisów i luźnych fragmentów akt z lat 1780 — 1863 znajduje się fascykuł „X Pawilon” (teka 5, pozycja 56). Jest to plik papierów, zebranych w związku z pracami Komisji Międzyministerialnej do spraw pamiątek narodowych w Cytadeli Warszawskiej. Są tam m. in. plany X. Pawilonu, relacja M. Dubieckiego z r. 1919 o pobycie Traugutta w więzieniu i protokół wizji lokalnej X. pawilonu, dokonanej przez M. Dubieckiego 26 lipca 1919.

W tym pliku przechowywany jest też maszynopis pamiętnika Modesta Aleksandra Bończy Skarżyńskiego p.t. „Wspomnienia z lat sześćdziesiątych ubiegłego stulecia”. Został on spisany w 1919 r. z dawniejszych notatek autora. Są to raczej luźne ułamki wspomnień;

Skarżyński był w 1863 r. młodym chłopcem, wspomina o partii Dworzaka i o ówczesnym stanie X. pawilonu.

Poza tym w tejże serii, w tece 6. poz. 74 mamy list J. M. Zimockiego do Aug. Sokołowskiego, z 22 czerwca 1903, zawierający relację o wypadkach warszawskich 1861.

Zaznaczyć w końcu należy, że historycy korzystali z wymienionych wyżej materiałów w bardzo małym jeszcze stopniu.
